

**Recenzja rozprawy doktorskiej ks. mgr lic. Witolda Morozowicza,
Chrzcielny wymiar życia chrześcijanina. Analiza retoryczna Rz 5-8,
napisanej na Wydziale Teologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu,
pod kierunkiem ks. prof. UAM dra hab. Pawła Podeszwy**

Niniejsza recenzja jest realizacją zadania powierzonego mi przez Radę Naukową Dyscypliny nauki teologiczne Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Na posiedzeniu w dniu 18.11.2024 zostałem powołany na recenzenta niniejszej rozprawy, co zostało mi zakomunikowane przez Przewodniczącego Rady Naukowej Dyscypliny nauki teologiczne pismem o sygnaturze 188/RD_NT/WT/2024 z dnia 18.11.2024 .

Oceny niniejszej rozprawy doktorskiej dokonam w dwóch wymiarach: formalnym i merytorycznym. Odniosę się przy tym do trzech warunków, które ustawa z dnia 20 lipca 2018 r. Prawo o szkolnictwie wyższym, art. 187 stawia rozprawom doktorskim: 1) rozprawa doktorska ma prezentować ogólną wiedzę teoretyczną kandydata w danej dyscyplinie, w tym przypadku dyscyplinie nauk teologicznych; 2) rozprawa doktorska wykazuje umiejętność samodzielnego prowadzenia pracy naukowej przez doktoranta; 3) przedmiotem rozprawy doktorskiej ma być oryginalne rozwiązanie problemu naukowego. Poza tym w ustawie stwierdza się, że rozprawę doktorską może stanowić praca pisemna, w tym monografia naukowa.

1. Ocena formalna dysertacji

Ocena formalna dotyczy stwierdzenia, czy przedstawiona przez doktoranta dysertacja spełnia zasadnicze kryteria stawiane monografii naukowej. Ta charakteryzuje się odpowiednią objętością, może przyjąć formę książki lub tomu i omawia wybrane zagadnienie w sposób wyczerpujący, oryginalny i twórczy. Dysertacja ks. mgr lic. Witolda Morozowicza zarówno objętością jak i strukturą pracy wpisuje się w wymagania stawiane monografii naukowej. Mamy w niej przejrzysty Spis treści i Wprowadzenie, opisujące motywacje, które kierowały doktorantem, podejmującym się badania tematu chrztu w Liście do Rzymian oraz zwięzłe przedstawienie stanu badań w tej kwestii. Wynika z niego, że pomimo licznych opracowań na temat Listu do Rzymian i samych rozdziałów 6 oraz 8 nikt nie zajął się dogłębnym przebadaniem tych rozdziałów w kluczu powiązań retoryczno-literackich oraz rozwoju pojawiających się tu elementów chrzcielnych. Doktorant we Wstępie wskazuje dwie metody – retoryczną oraz historyczno-krytyczną, którymi będzie się posługiwał w dysertacji, a następnie zwięzłe omawia podstawowe kroki analizy retorycznej (delimitacja jednostki retorycznej oraz określenie retorycznej *dispositio* – struktury argumentacji apostoła). Do tychże dwóch wspomnianych kroków analizy retorycznej doktorant będzie się odwoływał w swoich badaniach, dając temu także wyraz w tytule dysertacji („analiza retoryczna”). Analiza historyczno-krytyczna będzie jedynie śladowo obecna w pracy, zasadniczo w krytyce tekstualnej (w przypisach). Ostatnim krokiem Wstępu jest syntetyczne omówienie zawartości poszczególnych rozdziałów pracy, które ja przedstawię tu bardziej szczegółowo pod kątem zawierających się w nich elementów formalnych.

Rozdział 1 nosi tytuł „Zagadnienia retoryczno-literackie związane z Rz 5 – 8”. Doktorant rozpoczyna w nim od delimitacji jednostki retorycznej Rz 5 – 8, określenia jej górnego i dolnego limitu. W drugim paragrafie tego rozdziału doktorant przedstawia strukturę retoryczną Rz 5 – 8, zaś w trzecim analizuje powiązanie Rz 6 i Rz 8 w argumentacji Pawła, biorąc pod uwagę słownictwo oraz specyficzne sformułowania wyrażające związek chrześcijanina z Chrystusem (ὕπερ ἡμῶν; σὺν Χριστῷ; ἐν Χριστῷ). Rozdział 1 ma przejrzystą, logiczną strukturę, jego zawartość odpowiada tytułowi i ściśle koresponduje z tematem badań, jakim jest chrzcielna tożsamość chrześcijanina w Rz 5 – 8. Tym, czego z formalnego punktu widzenia tu brakuje, a co warto uzupełnić, są podsumowania każdego z paragrafów i całościowe podsumowanie Rozdziału 1 oraz powiązanie go z badaniami prowadzonymi w rozdziale 2.

Rozdział 2 zatytułowany jest „Motywy chrzcielne i ich interpretacja w Rz 6”. Doktorant zaczyna od zarysu argumentacji Pawła w tymże rozdziale, rozbijając ją na dwie części: Rz 6,1-14 oraz Rz 6,15-23. Te z kolei dzieli na mniejsze jednostki i opisuje je za pomocą kategorii retorycznych (*exordium*, *probatio*, *argumentatio* oraz *peroratio*). W drugim paragrafie doktorant bada motywy chrzcielne w Rzymian 6, takie jak „Chrzest zanurzający w Chrystusie Jezusie i zanurzenie w Jego śmierć (Rz 6,3)”, „Pogrzebanie razem z Jezusem (Rz 6,4)”, „Zmartwychwstanie z Jezusem (Rz 6,4-5.8-11)”, „Zniszczenie grzesznego ciała (Rz 6,6)”, „Ukrzyżowanie dawnego człowieka (Rz 6,6)”, „Wyzwolenie z niewoli grzechu (Rz 6,6-7.12)”, „Oddanie się na służbę Bogu, ciało jako oręż sprawiedliwości (Rz 6,12-13)” oraz „Poddanie łasce i niewola sprawiedliwości (Rz 6,14-22)”. W paragrafie 3 podsumowuje się motywy chrzcielne w Rzymian 6, umieszczając je w trzech kategoriach: „Zanurzeni w Paschę Chrystusa”, „Obdarowani przez Ojca” oraz „Wezwani do współpracy z łaską”. Podsumowanie w takim kształcie pozwala spojrzeć na motywy chrzcielne z nieco innej, całościowej perspektywy, scalając wielość tematów wyróżnionych w Rzymian 6. Cały rozdział również prezentuje się bardzo logicznie. W podsumowaniu w paragrafie 3 brakuje znów powiązania między analizą retoryczną i tematyczną oraz przejścia do kolejnego etapu badań nad Rzymian 8. Każdy paragraf powinien mieć także swoje podsumowanie. Te braki formalne warto będzie uzupełnić, przygotowując dysertację do publikacji.

Rozdział 3 nosi tytuł „Motywy chrzcielne i ich interpretacja w Rz 8”. Doktorant z podziwu godną systematycznością zaczyna znów od zarysu argumentacji Pawła w Rzymian 8, dzieląc ją na 2 części: Rz 8,1-17 oraz Rz 8,18-30, po której następuje *Peroratio* do całości Rz 5 – 8 w Rz 8,31-39. W paragrafie 2 rozdziału 3 doktorant wymienia motywy chrzcielne w Rzymian 8, wśród których mamy: „dar Ducha (Rz 8,15.23)”, „Dzieciństwo Boże i formułę „Abba! Ojczcie!” (Rz 8,14-17)”, „Wyzwolenie spod prawa grzechu i śmierci (Rz 8,1-4)”, „Prowadzenie przez Ducha (Rz 8,5-8.12-13)” oraz „Zjednoczenie z Chrystusem (Rz 8,9-11.17)”. Paragraf 3 rozdziału 3 zatytułowany „Tożsamość chrzcielna w świetle Rz 8” ma za zadanie podsumować analizę elementów chrzcielnych w tym rozdziale, co doktorant robi, wprowadzając 3 kategorie: „Obdarowani Duchem Świętym”, „Synowie w Synu” oraz „Uczestnicy losu Jezusa”. W rozdziale brakuje, podobnie jak wcześniej, podsumowań po paragrafach, narracji łączącej poszczególne paragrafy oraz całościowego podsumowania rozdziału 3 z przejściem do rozdziału 4.

Rozdział 4, noszący tytuł „Rozwój motywów chrzcielnych z Rz 6 w Rz 8”, to zwieńczenie całej pracy. Doktorant ukazuje w nim powiązanie i rozwój motywów chrzcielnych między rozdziałami 6 i 8 Listu do Rzymian. Porządkuje je według następujących tematów: „Śmierć dla prawa i grzechu, życie dla Boga (Rz 6,1-4.6-7.11 / Rz 8,1-4)”, „Życie według ciała, prowadzenie Ducha i zadanie śmierci czynom ciała (Rz 6,6.12-13 / Rz 8, 5-8.12-13)”, „Udział w cierpieniach, chwale i zmartwychwstaniu Chrystusa (Rz 6,3-5.8-11 / Rz 8,9-11.17)” oraz „Niewola sprawiedliwości i wolność dzieci Bożych (Rz 6,13-22 / Rz 8,14-17)”. Dobór

tematów odpowiada treści analizowanych rozdziałów 6 i 8 Listu do Rzymian, ukazując liczne punkty wspólne między nimi. Równocześnie, biorąc pod uwagę, że do tego właśnie rozdziału zmierzały prowadzone analizy i że jest on sercem pracy, wydaje się być dość skromny ze swymi 12 stronami. Brak mu także podsumowania i przejścia do Zakończenia pracy.

Samo Zakończenie prezentuje się zwięźle, licząc sobie 3 strony. Doktorant syntetycznie podsumowuje swoje badania, odnosząc się do jedności tematycznej pomiędzy rozdziałem 6 i 8 Listu do Rzymian oraz motywów chrzcielnych rozwijanych w analizowanych rozdziałach. Ze względu na wagę tematu i jego nowatorskie ujęcie warto jednak poświęcić więcej miejsca wypracowanym w dysertacji konkluzjom, przedstawiając systematycznie wnioski z poszczególnych rozdziałów. Doktorant kończy wagą problematyki chrzcielnej dla życia chrześcijanina, dla innych dziedzin teologii i dla duszpasterstwa, wyrażając nadzieję, że praca „przyczyni się między innymi do palącego dziś problemu uświadamiania osobom dorosłym co się dokonało w tajemnicy chrztu i jakie płyną z niego konsekwencje”.

Praca zawiera jeszcze godną pochwały Bibliografię w podziale na teksty oryginalne, przekłady biblijne, dokumenty Kościoła i wypowiedzi papieskie, komentarze do Listu do Rzymian, komentarze do innych ksiąg, słowniki, encyklopedie, konkordancje i gramatyki, hasła słownikowe, monografie i opracowania szczegółowe. Znajdują się tu pozycje w języku polskim, ale także angielskim i niemieckim, francuskim, hiszpańskim i włoskim.

Z powyższego opisu wynika, że recenzowana dysertacja zasadniczo spełnia wymogi stawiane monografii naukowej. Posiada Wstęp ze *status quaestionis*, jasno określonymi tematem, celem oraz metodologią badań, część zasadniczą, którą stanowi analiza retoryczna Rz 5 – 8 ze szczególnym naciskiem na tematy chrzcielne łączące rozdziały 6 i 8, oraz Zakończenie i dobrą bibliografię. Praca posiada starannie sporządzone przypisy. Jej zawartość jest spójna i przejrzysta, charakteryzuje się logicznym układem oraz powtarzalnością, sugerującą systematyczne zastosowanie elementów analizy retorycznej. Język, jakim posługuje się doktorant, jest poprawny pod względem terminologii technicznej. Wymaga korekty dla wyeliminowania błędów interpunkcyjnych i stylistycznych, kolokwializmów i kalek językowych z angielskiego (np. „pod Prawem”, „pod łaską”). Praca zasługuje także na uzupełnienie podsumowań rozdziałów oraz narracji metodologicznej a także rozwinięcia Zakończenia, dzięki czemu stanie się bardziej komunikatywna i przystępna dla czytelnika. Na etapie analizy formalnej można już stwierdzić, że doktorant prezentuje ogólną wiedzę teoretyczną z dyscypliny nauk teologicznych, która uwidoczniła się w konsultowanej bibliografii na temat Listu do Rzymian oraz podejścia retorycznego. Doktorant posiada umiejętność samodzielnego zaaplikowania elementów tegoż podejścia do lektury tekstów biblijnych, w naszym przypadku do Rzymian 5 – 8. Z prezentowanego *status quaestionis* wynika także oryginalny problem badawczy oraz teza dotycząca systematycznego rozwoju metaforyki chrzcielnej pomiędzy 6 i 8 rozdziałem Listu do Rzymian. Potwierdzeniem tych wniosków będzie przeprowadzona poniżej ocena merytoryczna dysertacji.

2. Ocena merytoryczna dysertacji

W ocenie merytorycznej przyjrzymy się poszczególnym częściom składowym pracy, wydobywając ich mocne strony i wskazując na to, co otwiera pole do dyskusji i ewentualnych udoskonaleń. Zaczniemy od samego tematu pracy oraz zawierającego się w nim problemu badawczego. Chrzest w Nowym Testamencie i u Pawła to temat fundamentalny dla teologii i dla praktyki Kościoła, który zasługuje na nieustanne pogłębianie. Poświęcono mu już sporo opracowań szczegółowych i monografii, czego

świadczeniem jest także prezentowana przez doktoranta obszerna bibliografia. Sztuką jest znaleźć w tym morzu literatury problem bądź ujęcie, które wniesie coś nowego w stań badań, ale doktorantowi sztuka ta się powiodła. Nawiązania chrzcielne dostrzega się zazwyczaj w Rzymian 6, pomijając przy tym Rzymian 8. Powiązanie ze sobą tych dwóch rozdziałów nie tylko za pomocą narzędzi retoryczno-literackich, ale także za pomocą tematyki chrztu jest nowatorskie i jak najbardziej zasadne. Monografia Samuli Siikavirta, S., *Baptism and Cognition in Romans 6-8. Paul's Ethics beyond 'Indicative' and 'Imperative'* (WUNT 407; Tübingen: Mohr Siebeck 2015) ukazuje co prawda powiązanie między Rzymian 6 i 8, ale autor skupia się tu na kognitywnym aspekcie chrztu. Opracowanie to bada tematy chrzcielne w Rzymian 6 – 8 w optyce związku między teologią i etyką, odwołując się przy tym do myśli żydowskiej i stoickiej. Nie tłumaczy rozwoju myśli Pawła i powiązania elementów chrzcielnych obecnych w Rzymian 6 i 8.

Godna pochwały jest także metoda wybrana przez doktoranta, a którą stanowi starożytna retoryka. Doktorant idzie tu za specjalistą w tej dziedzinie, którym jest Jean-Noel Alletti, autor wielu opracowań teoretycznych i egzegetycznych z dziedziny retoryki listów Pawła. Wybór podejścia retorycznego jest jak najbardziej zasadny w stosunku do korespondencji Pawłowej i przyczynia się do propagowania tegoż podejścia oraz opracowań prof. Alletiego w naszym rodzimym środowisku egzegetycznym. Z podejścia retorycznego doktorant wybiera właściwie dwa elementy, delimitację tekstu i określenie struktury argumentacyjnej (tzw. *dispositio*), ale są one wystarczające. Delimitację tekstu doktorant przeprowadza szczegółowiej niż robi się to zazwyczaj, dyskutując trzy warianty przyporządkowania rozdz. 5 do Rz 1-4, częściowo do Rz 1-4, a częściowo do Rz 5 – 8, bądź w całości do Rz 5 – 8. Można powiedzieć, że ta operacja jest przeprowadzona wzorcowo i przejrzysto, z zastosowaniem tabel i odwołaniem do wielu pozycji egzegetycznych. Znacznie ważniejszy dla uchwycenia rozwoju myśli Pawła w Rzymian 5 – 8 jest drugi zastosowany przez doktoranta element analizy retorycznej, a mianowicie retoryczna *dispositio*. Na podstawie Rzymian 5 – 8 można stwierdzić, że doktorant dobrze opanował zasady analizy retorycznej, aplikując je samodzielnie do badanych przez siebie tekstów. Nie tylko idzie za autorytetami w tej dziedzinie (rozdział 1 dysertacji), ale proponuje także własne podziały tekstu i kwalifikacje retoryczne poszczególnych części dyskursu Pawła (rozdziały 2-3 dysertacji), co świadczy o jego samodzielności. Tu także otwiera się pole do dyskusji z autorem. Zamykając kwestie tezy badawczej i metody, świadczą one wiedzy i samodzielności doktoranta oraz twórczym charakterze jego pracy.

Oprócz zasłużonych pochwał, we Wstępie sugeruję dopracowanie wizytówki pracy doktorskiej, jaką jest przedstawienie stanu badań nad elementami chrzcielnymi w Rzymian 5 – 8. Doktorant, skupiając się na powiązaniu między Rzymian 6 i 8, streścił *status quaestionis*, nie odwołując się do pewnych autorów i debat dotyczących charakteru chrztu opisywanego w tych rozdziałach. Jedną z ciekawszych współczesnych dyskusji koncentruje się na kwestii stoickiego, materialistycznego ujęcia działania Ducha w sakramencie chrześcijańskiej inicjacji, który na zasadzie transferu boskiej materii zaczyna zamieszkiwać w wierzących, prowadząc ich do upodobnienia do Jezusa. Ujęcie takie znaleźć można w opracowaniach Dale'a B. Martina (*The Corinthian Body*), Troy'a Martina ("Paul's Pneumatological Statements and Ancient Medical Texts"), Caroline Johnson Hodge (*If Sons, then Heirs*), Stanley'a Stowersa ("What Is 'Pauline Participation in Christ'"), Troelsa Engberg-Pedersena (*Cosmology and Self*), Fredericka Tappendena (*Resurrection in Paul*), czy Davida Litwy (*We Are Being Transformed*). Polemizują z nimi między innymi Volker Rabens (*The Holy Spirit and Ethics in Paul*) oraz Ben Blackwell (*Christosis*). Autorów tych warto nie tylko włączyć do *status quaestionis* i bibliografii, ale wejść z nimi w polemikę, na czym praca bardzo by zyskała. Prócz tego

sugerują uwzględnienie świeżej monografii Samuela D. Fergusona, *The Spirit and Relational Anthropology in Paul* (WUNT 2/520; Tübingen: Mohr Siebeck 2020).

Przechodząc do zawartości pracy, w rozdziale 1 autor, idąc za Alettim, proponuje całościową strukturę argumentacji Pawła, wskazując na *exordium* w Rz 5,1-11, *narratio* w Rz 5,12-21, *propositio* w Rz 5,20-21 i *probatio* w 6 – 8, na które składają się *Argumentatio I* (Rz 6), *Transitio* (Rz 7,1-6), *Argumentatio II* (Rz 7,7-25), *Argumentatio III* (Rz 8,1-30) oraz *Peroratio* (Rz 8,31-39). Idąc dalej do paragrafu 3, doktorant analizuje powiązanie Rz 6 i Rz 8 w argumentacji apostoła, biorąc pod uwagę słownictwo (ἀμαρτία/ πνεῦμα, ζωή/θάνατος, δουλεία/ἐλευθερώω, κατὰ σάρκα/κατὰ πνεῦμα) oraz specyficzne sformułowania wyrażające związek chrześcijanina z Chrystusem (ὕπερ ἡμῶν; σὺν Χριστῷ; ἐν Χριστῷ). W tym zasadniczo dobrym paragrafie moje wątpliwości budzi umieszczenie w antynomicznej parze terminów ἀμαρτία i πνεῦμα. Termin *pneuma* występuje u Pawła raczej w opozycji do *sarx*, co zresztą doktorant potwierdza nieco dalej. W podpunkcie dotyczącym opozycji *sarx/pneuma* zwracam także uwagę doktoranta na rozróżnienie pomiędzy użyciem *soma* i *sarx* w Rzymian 5 – 8. Oba terminy oznaczają osobę ludzką w jej aspekcie somatycznym i oba, jak przekonują R. Bultmann, R. Jewett i U. Schnelle, mogą przyjmować różne walencje od negatywnej, przez neutralną aż po pozytywną. W Liście do Rzymian *soma* zasadniczo jednak opisuje człowieka w aspekcie pozytywnym jego komunikowania się z Bogiem i drugim, podczas gdy *sarx* to „ja” zbuntowane, tkwiące w grzechu, zamknięte na Boga i na świat. To rozróżnienie warto zachować i będzie miało to swoją wagę w interpretacji „ciała grzechu” (*soma tes hamartias*) w Rz 6,6 oraz „czynów ciała” (*praxeis tou somatos*) w Rz 8,13.

Przechodząc do rozdziału 2, gdzie doktorant analizuje motywy chrzcielne w Rzymian 6, po pierwsze chwalebne zastosowanie retoryki do bardziej szczegółowej analizy myśli Pawła w tym rozdziale. Doktorant na początku każdego rozdziału podaje tekst grecki i jego tłumaczenie, w przypisach umieszczając noty na temat krytyki tekstualnej. Nie są one konieczne w analizie retorycznej, chyba że wnoszą coś w nasze rozumienie strategii komunikacyjnej tekstu w perspektywie historii jego interpretacji. Doktorant dalej dzieli Rzymian 6 na 2 części Rz 6,1-14 i 6,15-23, po czym w każdej z nich wyróżnia *exordium*, *probatio* i *peroratio*. W Rz 6,1-14 mamy *Exordium* (Rz 6,1), *Probatio* (Rz 6,2-13), które dzieli się na „Wstępna odpowiedź” (Rz 6,2), *Argumentatio I* (Rz 6,3-5), *Argumentatio II* (Rz 6,6-10), „Napomnienia” (Rz 6,11-13) i *Peroratio* (Rz 6,14). W części II, „Życie pod Bożą łaską i panowaniem Chrystusa (Rz 6,15-23)”, mamy podobnie: *Exordium* (Rz 6,15) i *Probatio* (Rz 6,16-22), dzielące się na *Argumentatio I* (Rz 6,16-18), *Parenezę* (Rz 6,19-20), *Argumentatio II* (Rz 6,21-22) oraz *Peroratio* (Rz 6,23). W jednym, nie najdłuższym zresztą rozdziale Rzymian 6, mamy zatem dwie kompletne mowy z całą strukturą poza tezą (*propositio*), której doktorant z jakiegoś powodu nie poszukiwał. Tak szczegółowa aplikacja struktury retorycznej do niewielkich porcji tekstu prowadzi do jego zbytnej atomizacji, tracimy z oczy całość. Nie współgra to także z praktyką starożytnej retoryki, w której mowa epideiktyczna (nauczająca) mogła posiadać wiele *exordiów*, ale rozsianych na znacznie większym obszarze oracji. Innymi słowy moglibyśmy pozostać przy *Argumentatio I* w Rz 6,1-23, które dzieli się na dwie tezy pomocnicze (*sub-propositiones*) w Rz 6,1 i 6,15 po których następują wyróżnione przez doktoranta argumenty (*pisteis*), ale bez zbędnych tu wstępów (*exordium*) i podsumowań (*perorationes*). Roli podsumowania nie może zresztą spełniać jeden wers. Podsumowanie dyskursu zawiera streszczenie najważniejszych treści mowy, czego wyraźnie brak w Rz 6,14 i 6,23.

W drugim paragrafie drugiego rozdziału doktorant bada motywy chrzcielne w Rzymian 6, wymieniając tu „Chrzest zanurzający w Chrystusie Jezusie i zanurzenie w Jego śmierć (Rz 6,3)”, „Pogrzebanie razem z Jezusem (Rz 6,4)”, „Zmartwychwstanie z Jezusem (Rz 6,4-5.8-11)”, „Zniszczenie grzesznego ciała (Rz 6,6)”, „Ukrzyżowanie dawnego człowieka (Rz 6,6)”, „Wyzwolenie z niewoli grzechu (Rz 6,6-7.12)”, „Oddanie się na służbę Bogu, ciało jako oręż sprawiedliwości (Rz 6,12-13)” oraz „Poddanie łasce i niewola sprawiedliwości (Rz 6,14-22)”. Tu także wydaje mi się, że kategorie są zbyt rozdrobnione i można je połączyć na przykład w cztery, według pojawiających się tu czterech głównych motywów: 1) chrzest jako zanurzenie w śmierć i pogrzeb Chrystusa, 2) chrzest i zmartwychwstanie z Chrystusem, 3) chrzest i ukrzyżowanie z Chrystusem, 4) chrzest jako wyzwolenie z niewoli grzechu i oddanie się w niewolę Bożej sprawiedliwości. Doktorant słusznie zwraca tu uwagę na przeplatające się w Rzymian 6 *indicativus*, który jest podstawą dla *imperativu*. Status ochrzczonych jako odkupionych i uwolnionych od grzechu implikuje i daje siłę do trwania w nowości życia w Chrystusie. Słusznie także podkreśla konieczną współpracę ochrzczonych z Bożą łaską.

Myślę, że w rozdziale 2 na głębszą analizę zasługują metafory pogrzebania z Chrystusem i biologiczno-medyczne zrośnięcie się z nim we chrzcie (*symfyo*) (6,4-5). Do jakiego stopnia można je interpretować dosłownie? Pożądliwość (*epithymia*), przed którą przestrzega apostoł, ma nie tylko charakter sensualny, który dominuje w interpretacji doktoranta, ale opisuje wszystkie pragnienia (także dotyczące życia relacyjnego, społecznego), które sprzeciwiają się służbie sprawiedliwości. Wreszcie, odnosząc się do Rz 6,17-18, doktorant używa dla opisanego stanu chrześcijan określenia „zniewoleni dla sprawiedliwości” (s.72), „zniewoleni przez Boga” (s.103), czy „własność Chrystusa” (s.105), co nie wydaje się dobrze opisywać statusu odkupionych. Opis stawia wierzących w postaci obiektu i przeczy ich udziałowi w świadomym wybieraniu nowego życia w Chrystusie. Ostatecznie metafora niewolnika w Rzymian 6 może także nawiązywać do tytułu honorowego (hebr. *ebed*) sługi Boga, jakimi byli Mojżesz, Dawid, Jeremiasz i inni wielcy historii zbawienia. We wspólnocie rzymskiej, lepiej niż gdzie indziej, chrześcijanie rozumieją także, że bycie „niewolnikiem” Chrystusa daje większe możliwości niż służba w domu samego cezara.

W rozdziale 3 doktorant analizuje motywy chrzcielne w Rzymian 8, zaczynając znów od zarysu argumentacji Pawła. Zostaje ona sprawnie podzielona na 2 części. Część I (Rz 8,1-17) obejmuje znów kompletną mowę z *Exordium* (Rz 8,1), *Argumentatio I* (Rz 8,2-4), *Argumentatio II* (Rz 8,5-8), *Argumentatio III* (Rz 8,9-11), *Argumentatio IV* (Rz 8,12-16) oraz *Peroratio* (Rz 8,17). Z kolei Część II (Rz 8,18-30) dzieli się na *Propositio* (Rz 8,18), *Argumentatio I* Rz 8,19-22, *Argumentatio II* Rz 8,23-25, *Argumentatio III* Rz 8,26-27, *Peroratio* Rz 8,28-30 oraz *Peroratio* Rz 8,31-8,39 do całej jednostki Rz 5 – 8.

Znów, z pełną aprobatą podchodząc do zastosowania retorycznej *dispositio*, zastrzeżenia, podobnie jak w Rzymian 6, dotyczą zbyt dużej atomizacji rozdziału i poszukiwania na zbyt małym przestrzeni dwóch kompletnych struktur retorycznych. W Rz 8,1-2 zamiast *exordium* można zlokalizować, idąc za J.-N. Alettim, tezę pomocniczą (*sub-propositio*) odpowiadającą *sub-propositio* z Rz 8,18. Rz 8,3-4 można zakwalifikować jako Argument 1, rozwijający Pawłowe stwierdzenie z Rz 8,1-2. Paweł wskazuje tu na Ducha, który umożliwia wypełnienie Prawa, czyli zbawczego zamysłu Boga w chrześcijaństwie. Z kolei Rz 8,5-13 to Argument 2 i naturalne rozwinięcie antytezy ciało-Duch z w.4. Apostoł opisuje tu prowadzenie Ducha, który wpaja wierzącym Chrystusowy sposób myślenia i postępowania (*fronema, fronein*) (8,5-8), mieszka w chrześcijaństwie i gwarantuje jego zmartwychwstanie (w. 9-11) oraz odpowiada za zadawanie śmierci czynom ciała (8,12-13). Część 8,14-17 należy wyraźnie oddzielić od ww. 12-13 ze względu na pojawiające się tu słownictwo związane z darem dziecięstwa Bożego (*hyiothesia*). Rz 8,14-17 to *transitio*,

część stanowiąca przejście od Rz 8,1-13 i wprowadzająca tematem cierpienia z w.17 kolejną jednostkę, Rz 8,18-30. Rz 8,17 nie pełni funkcji *peroratio*, które ma podsumowywać wypowiedź ze sporym odwołaniem do patosu i etosu mówcy. Jeden wers jest na to zbyt krótki.

Dalej w Rz 8,18-30 doktorant sprawnie wyodrębnia *propositio* (Rz 8,18) (dodałbym *sub-*, to teza pomocnicza, wspomagająca tezę główną z Rz 5,20-21). Apostoł argumentuje, że cierpienia obecnego czasu nie dają się porównać, albo lepiej, jak argumentuje w swojej monografii A. Gieniusz, nie zagrażają chwale Bożej, jaka ma się w nas objawić. W kolejnych krokach Paweł ukazuje cierpienie stworzenia, które Duch przeksztalca w bóle porodowe nowego świata (8,19-22), oraz cierpienie wierzących, które dzięki pierwszemu darom Ducha zapowiada pełnię ich odkupienia (8,23-25). W drugiej części Rzymian 8 Paweł wskazuje także na Ducha, który modli się w nas (8,26-27) i na Boga, który prowadzi nas do pełni podobieństwa w Chrystusie (8,28-30). Trudno zakwalifikować Rz 8,28-30 jako *peroratio*, jak czyni to doktorant. To raczej część Pawłowej argumentacji na temat przyszłej chwały wierzących, nawiązująca do Rz 8,18. *Peroratio*, jak słusznie wskazuje autor, mamy przecież w Rz 8,31-39.

Dyskusje na temat retoryki Rzymian 6 i 8, nie są bynajmniej kwestią czysto techniczną. Decydują one o zrozumieniu myśli Pawła w analizowanych rozdziałach. Jeśli podejmują je tutaj to dlatego, że pozwala na to pewna samodzielność myślenia doktoranta oraz fakt, że odszedł on od uznanych autorytetów i ich rozwiązań w lekturze dynamiki myśli Pawła w Rz 5 – 8. W tym sensie mamy do czynienia z pracą oryginalną, która otwiera się na dyskusję i krytykę. Prócz przemyślenia zastosowanych rozwiązań retorycznych, zachęcam także doktoranta do podjęcia głębszej refleksji nad kwestiami egzegetyczno-teologicznymi, które odnajdujemy w Rzymian 8. Postawiłbym tu następujące pytania: co oznacza syntagma *dikaïoma tou nomou* i kwestia wypełnienia Prawa w życiu wierzących (Rz 8,4)? Jak rozumieć dążność albo lepiej myślenie i działanie według Ducha (Rz 8,5-8) (co oznacza i co można wywnioskować z użycia tu przez Pawła terminów *froneo*, *fronema*)? Koniecznie na pogłębienie zasługuje kwestia zamieszkiwania (*oikeo*, *enoikeo*) Ducha w wierzących (Rz 8,9-11) – jak rozumieć tę metaforę, którą czyta się we współczesnej egzegezie na sposób somatyczny i materialny? Jak interpretować czyny ciała (*praxeis tou somatos*), które według Rz 8,12-13 należy poddawać śmierci (*thanatoō*)? Czy nie mamy tu aluzji do chrzcielnego obrazu zanurzenia w śmierć Chrystusa z rozdz. 6? Wreszcie na czym polega nowość usynowienia (*hyiothesia*) w Rz 8,14-17 w odniesieniu do żydowskich i grecko-rzymskich tradycji?

Pogłębiona egzegetyczna i teologiczna analiza wspomnianych terminów i zagadnień pomogłaby doktorantowi uniknąć ogólników bądź nakładania na myśl Pawła sztamowanej kalki myślowej. Widać ją np. w interpretacji syntagmy „dążność ciała (*sarx*)” (Rz 8,7), która w interpretacji doktoranta stanowi „nastawienie na własne dobro”, „bałwochwalcze nastawienie na samozadowolenie” (s.114), „egocentryczny interes” (s.150) lub „priorytet samozadowolenia” (s.152). Tymczasem „postępowanie według ciała” to u Pawła sposób życia właściwy dla starego „ja”, pozostającego w stanie buntu przeciw Bogu, niezdolnego do wejścia we wspólnotę z drugim. „Zadawanie śmierci czynom ciała (*soma!*)” (Rz 8,13) wcale nie musi się wiązać ze „znacznymi kosztami i bólem” (s.118), może przecież oznaczać zanurzenie całego życia w śmierci Chrystusa, czyli korzystanie z chrzcielnej dynamiki życia chrześcijanina. W Rz 8,18 Paweł nie stwierdza, że „cierpienia są nieistotne w świetle pewnej przyszłej chwały, a ww.19-30 potwierdzają tę tezę” (s.122). Apostoł traktuje cierpienie stworzenia i wierzących bardzo poważnie, poświęcając im całą drugą część swojej argumentacji w rozdz. 8, Rz 8,18-30. Odpowiedzią na nie jest działanie Ducha, przemieniającego jęk stworzenia w bóle porodowe, a jęk chrześcijanina w nadzieję przyszłej chwały (Rz 8,23). Paweł nie sugeruje także, że wierzący są „dłużnikami” Ducha i Boga (Rz 8,13)

(s.153, 154) to kategoria nieadekwatna dla opisanego naszego życia dzieci Bożych (zob. świetny art. A. Gieniusza, „Debtors to the Spirit in Romans 8.12?”). Nowe życie i prowadzenie Ducha nie zawiera także wezwania do tego, aby „społeczeństwo nie określało już, co należy robić lub jak żyć” (s.154), inaczej po cóż byłoby wezwania społeczne zawarte w Rz 13,1-7?

W podobnym duchu należałoby przemyśleć i rozwinąć rozdział 4 pracy. Jeśli ma on być sercem dysertacji i zwieńczeniem badań, ze wszech miar zasługuje on na pogłębienie. Wyróżnione w nim punkty styczności dotyczące motywów chrzcielnych zawartych w Rzymian 6 i 8 są jak najbardziej słuszne. Doktorant ukazuje powiązanie między dwoma wspomnianymi rozdziałami w postaci następujących tematów: „Śmierć dla prawa i grzechu, życie dla Boga (Rz 6,1-4.6-7.11 / Rz 8,1-4)”, „Życie według ciała, prowadzenie Ducha i zadanie śmierci czynom ciała (Rz 6,6.12-13 / Rz 8, 5-8.12-13)”, „Udział w cierpieniach, chwale i zmartwychwstaniu Chrystusa (Rz 6,3-5.8-11 / Rz 8,9-11.17)”, „Niewola sprawiedliwości i wolność dzieci Bożych (Rz 6,13-22 / Rz 8,14-17)”. Tu także warto wyeliminować ogólniki, a pomoże w tym odpowiedź na następujące pytania: Co oznacza „śmierć starego człowieka” (*palaios anthropos*) oraz „zniszczenie” (*katargeo*) „ciała grzechu” (*soma tes hamartias*) w Rz 6,6? Czy rzeczywiście chodzi o zniszczenie czy może o wyzwolenie osoby (*soma*) z tyranicznej władzy grzechu? Co implikuje fakt, że „stary człowiek” nie żyje już w chrześcijaństwie? W jaki sposób opisuje się ten proces w Rzymian 6 i co nowego wnosi Rzymian 8? Co oznacza potępienie grzechu w ciele (*sarx*) Chrystusa i jakie znaczenie ma to dla ciała (*soma*) wierzących? (Rz 8,3). Jakie implikacje dla naszego ciała ma fakt, że w Rz 8,9-11 opisuje się je jako mieszkanie Ducha? Co oznacza przejście od metafor niewoli w Rzymian 6 do metafory usynowienia w Rzymian 8? W jaki sposób Duch, którego otrzymujemy podczas chrztu, wprowadza nas w zjednoczenie z Chrystusem? (zob. monografie Rabensa i Fergusona akcentujące aspekty kognitywne, wolitywne, emocjonalne, wspólnotowe i relacyjne działania Ducha).

3. Wnioski końcowe

Na podstawie powyższych analiz, odwołując się do warunków stawianych rozprawom doktorskim w ustawie z dnia 20 lipca 2018 r. Prawo o szkolnictwie wyższym, art. 187, stwierdzam:

- 1) W recenzowanej dysertacji doktorant prezentuje wymaganą wiedzę teoretyczną dotyczącą badań nad Rzymian 5 – 8 oraz analizy retorycznej.
- 2) Doktorant twórczo i umiejętnie aplikuje wspomnianą wiedzę do lektury Listu do Rzymian, rozdz. 5 – 8. Nie tylko idzie tu za autorytetami w tej dziedzinie i korzysta z najlepszych wzorców, ale wykazuje się samodzielnością w prowadzeniu badań i poszukiwaniu własnych rozwiązań.
- 3) Dysertacja zawiera *novum*, jakim jest ukazanie na podstawie retorycznej powiązania tematycznego pomiędzy Rzymian 6 i 8 w postaci odwołań i aluzji do teologii chrztu. Jest ona obecna nie tylko w Rzymian 6, ale, czego do tej pory systematycznie nie dowodzą, także w Rzymian 8.

Można stwierdzić, że recenzowana rozprawa ma cechy oryginalnej monografii naukowej i zasługuje na to, aby po wprowadzeniu sugerowanych poprawek zostać opublikowaną. W związku z powyższymi stwierdzeniami stawiam wniosek do Rady Naukowej Dyscypliny nauki teologiczne Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu o dopuszczenie ks. mgr lic. Witolda Morozowicza do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

